

Суб'єктивно-модальне значення як компонент семантики безособово-інфінітивних речень сучасної української мови

Шкіцька І. Ю.,
ст. викладач кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Тернопільської філії
Європейського університету

У сучасному мовознавстві лишається чимало суперечливих питань, пов'язаних з класифікацією простих речень, внаслідок чого подібні за структурою та семантикою конструкції розглядаються як принципово різні класи. Частково це зумовлено увагою дослідників до формального аспекту й ігноруванням змістової організації речення, а також неврахуванням дериваційних зв'язків між реченнєвими одиницями. Сказане стосується і безособових речень з постпозитивним інфінітивом, які містять у своїй семантичній структурі модальний компонент, наприклад: *Але не можна так швидко вронити слово згоди. [Хан мусить показати, що мудрість його в мовчанні]* (Н. Рибак); *Нам нема про що балакати з вами* (В. Винниченко); *Але її (русалку) дуже рідко вдається уніймати: [надто вона хитра]* (Ю. Винничук). На позначення таких реченнєвих одиниць у мовознавчій літературі побутує термін "безособово-інфінітивні" [4; 5]. Підходи до визначення статусу безособово-інфінітивних речень позначені різноманітними. У переважній більшості українських граматик та підручників їх розглядають то як безособові [6; 8; 4], то як інфінітивні [1; 7]. Немає й монографічних досліджень, які об'єднували би всі різновиди модальних безособових реченнєвих одиниць з інфінітивом.

Аналіз природи модального значення, притаманного безособово-інфінітивним конструкціям, з погляду на речення як багатоаспектну одиницю, дозволяє окреслити межі цього типу, протиставити його іншим простим реченням сучасної української мови і є актуальним та зумовленим потребами часу.

Метою статті є з'ясування сутності модального значення безособово-інфінітивних речень, представлення їх як модальних реалізацій безособових речень сучасної української мови.

Безособово-інфінітивні речення репрезентують структурні схеми: $V_{fs3/n(faz)}Inf$, $V_{fs3/n(mod)}Inf$, $Cop_{s3/n}Adv_{praed(mod)}/Adv_{praed}/N_{2...pr}Inf$, $Cop_{s3/n}Pron_{mod}Inf$. Символи позначають: V_f – дієслово, індекс $s3/n$ – граматичні показники безособової форми (s – однина, 3 – третя особа, n – середній рід); Cop – дієслово-зв'язка; Inf – інфінітив; $Adv_{praed(mod)}$ – слово категорії стану модального значення; Adv_{praed} – слово категорії стану з оцінним значенням; $N_{2...pr}$ – слово категорії стану приєменниково-іменникового походження;

Pron_(mod) – займенник (займенниковий прислівник) модального значення. Під структурною схемою розуміється мінімум компонентів, необхідних для створення речення. З поняттям структурної схеми речення в сучасному синтаксисі узгоджується поняття регулярної реалізації. Регулярна реалізація вносить у схему додатковий смисл і постає як її видозміна в результаті неістотних формальних перетворень (які не стосуються головних членів) або конситуативно зумовлених змін правил лексичного наповнення компонентів [9].

Безособово-інфінітивні реченнєві одиниці є регулярними модальними реалізаціями структурної схеми $V_{f\ s3/n}$ безособових речень, яка є для аналізованих конструкцій мінімальною, наприклад, пор.: *І мені, малому, не раз довелось За титаря плакати* (Т. Шевченко) – "І мені, малому, плачеться" (поширена схема як регулярна реалізація: $V_{fs3/n(mod)}Inf$ – мінімальна структурна схема: $V_{fs3/n}$); [*Хоч би вони як не розписували, а*] *нам не можна йти: [нам сурь удобно, нам ніколи!]* (Г. Квітка-Основ'яненко) – пор.: "Нам не йдеться" (поширена схема як регулярна реалізація: $Cor_{s3/n}Adv_{praed(mod)}Inf$ – мінімальна структурна схема: $V_{fs3/n}$); [*А десь там на скалі цвітуть едельвейси, хоч*] *там і нема їм для кого цвісти* (П. Скунць) – "Їм не цвітеється" (поширена схема як регулярна реалізація: $Cor_{s3/n}Pron_{(mod)}Inf$ – мінімальна структурна схема: $V_{f3/n}$).

Модальність по-різному тлумачиться в лінгвістиці. Одні дослідники обмежують модальність видами модального судження згідно з поняттями формальної логіки (можливість, дійсність, необхідність) (наприклад, Г.В. Колшанський), інші розуміють модальність як широку багаторівневу категорію (Г.О. Золотова), ще інші – як будь-яке відношення речення до дійсності (В.В. Виноградов, Н.Ю. Шведова), а також – як будь-яке суб'єктивне відношення мовця до змісту реченнєвої одиниці (Л. Дюрович та ін.). Усі розуміння модальності зводяться до того, що модальними називають широке коло значень, "загальний знаменник яких – суб'єктивність: всі вони впливають від мовця і містять у собі його ставлення до того, про що йде мова в реченні" [10, 78].

У мовознавстві існує "широке" та "вузьке" розуміння модальності. Під широким значенням модальності розуміють комплекс суб'єктивних смислів, які може і повинен виразити мовець, будуючи висловлення за законами мови [10, 80]. Тим самим модальність відповідає терміну модус. Термін "модальність" у вузькому значенні використовують на позначення семантичної категорії, що об'єднує коло кваліфікацій, інтегральним компонентом яких є віднесеність до планів реальність/іреальність.

Для розрізнення рівнів модальних оцінок, способів їх вираження в мові лінгвістами запроваджено поділ модальності на об'єктивну та суб'єктивну. Об'єктивна модальність усвідомлюється як відношення повідомлюваного до дійсності (реальна/іреальна модальність) й виражається граматично, тобто способовими формами дієслів. Суб'єктивна модальність виражає відношення суб'єкта до того, про що йдеться в реченні. Суб'єктивні значення передаються "формами слів, аналітичними

морфемами-словами, модальними словами, інтонацією та ін." [3, 118]. За допомогою категорії модальності протиставляються в мові факти реальної дійсності та факти розумової діяльності людини, уяви, тобто ірреальні. Периферією модального значення може виступати оцінність, оскільки вона має здатність формувати складну модальну перспективу. Суть явища складної модальної перспективи зводиться до того, що "деяке відношення до події стає об'єктом іншого модального відношення" в межах одного висловлення [10, 87].

Т.В. Шмельова виявила семантичну взаємодію модальності здійснення зі значенням реальності (здійсненості), що частково виявляється в тому, "що деякі показники модальності здійснення означають одночасно здійсненість події й характер її ірреальності до цього" [10, 87]. При порівнянні речень *Він може поїхати*, *Він зміг поїхати* та *Йому вдалось поїхати* Т.В. Шмельова помітила, що в першому реченні подія кваліфікується як ірреальна, а в реченнях *Він зміг поїхати*, *Йому вдалось поїхати* та сама подія представлена як реальна, здійснена, але мовець підкреслює, "що до здійснення вона була ірреальною – запланованою, бажаною й т.д." [10, 87]. Явище складної модальної перспективи є передосновою для контамінації різних модальних значень та значенневих відтінків, зумовлену, у свою чергу, властивістю мовного знака поєднувати кілька модальних значень.

Безособово-інфінітивні речення є показовими в плані створення складної модальної перспективи. Цьому сприяє їх структура: лексеми, для яких вираження модального значення є нетиповим, потрапляючи в позицію перед інфінітивом, виражають модальне значення потенційно, наприклад: [*– Всі ми земляки, – пожартував Мартин. –*] *Годилося би задля цього випити*, [*– зітхнув цирульник*] (Н. Рибак) – пор.: "Треба задля цього випити"; Лексема *годитись* не обов'язково виражає необхідність: годиться – означає, що так заведено, усталено, прийнято більшістю, отже, є вірогідність, що дія буде усвідомлена як потрібна, необхідна.

Безособово-інфінітивні конструкції – реченнєві одиниці, яким властива суб'єктивна модальність, що є складовою семантики їх структурної схеми. Їх загальне значення задається синтаксичною будовою. Основу структури безособово-інфінітивних речень визначає безособова дієслівна форма. Виражаючи дії, стани, ознаки, що не залежать від волі особи, вона тим самим репрезентує загальне значення фатумності. Фатум – наперед визначена, невідворотна доля. А. Вежбицька зауважує, що в конструкціях з безособовою формою та з суб'єктом, вираженим давальним відмінком, "...світ розглядається як сукупність подій, які не піддаються ні людському контролю, ні людському розумінню", до того ж ці події, які людина не в змозі до кінця досягнути і якими вона не в змозі керувати, частіше бувають для неї поганими, ніж хорошими, як і доля" [2, 76]. Водночас дієслівна позиція $V_{fs/3n}$ у структурі модальних реалізацій безособових речень заповнюється модальною лексемою. Як наслідок,

можна стверджувати, що безособові конструкції з постпозитивним інфінітивом мають семантично марковану структуру.

Модальне значення безособової форми є власне-семантичною ознакою, яка конкретизує тему фатумності, наприклад: *Не раз доводилось їй (вчительці) відчутти наслідки тої незрячості...* (М. Черемшина) – фатумність події (щодо відчуття) та її модальна інтерпретація (доводилось).

Отже, зміст безособового речення з постпозитивним інфінітивом формує семантика структурної схеми та безпосереднє лексико-семантичне оформлення неінфінітивного компонента. З одного боку, його позицію можуть заповнювати фазові лексеми (для фазових реалізацій структурної схеми), наприклад: *Починає світати*. З іншого боку, позиція приінфінітивного компонента відкрита для модальних лексем – у безособово-інфінітивних реченнях, наприклад: *Хочеться подорожувати, Треба подорожувати, Час подорожувати*. Таким чином, модальний компонент змісту безособово-інфінітивних речень синтаксично зумовлений, і семантична маркованість приінфінітивної позиції дозволяє розглядати їх як семантичний різновид безособових речень, представлених структурною схемою $V_{fs/3n}$.

У цілому семантику безособово-інфінітивних конструкцій становить суб'єктивно-модальна інтерпретація тієї чи іншої події. Суб'єктивно-модальна інтерпретація постає як осмислення події в аспекті її можливості, неможливості, бажаності, небажаності, необхідності, недоцільності і под. На рівні лексико-семантичного оформлення модальне значення виражається компонентами різної морфологічної природи: дієсловами (*могти, хотіти, прагнути* і т.д.), словами категорії стану (*можна, треба* і под.), займенниками та займенниковими прислівниками (*нічого, ніколи* і т.д.), і при формальній відмінності простежується змістова еквівалентність. Семантика дієслова (у позиції $V_{fs/3n}$)/слова категорії стану/займенникового компонента безособово-інфінітивних конструкцій дозволяє конкретизувати суб'єктивно-модальне значення й визначити семантичні різновиди аналізованих реченнєвих одиниць.

Безособово-інфінітивні речення виражають значення можливості/неможливості, необхідності/непотрібності, бажаності/небажаності здійснення дії. Основну роль у вираженні цих модальних значень відіграє лексема, що заповнює позицію $V_{fs/3n}/Adv/Prop$ при утворенні регулярних модальних реалізацій безособових структур.

Модальне значення, пов'язане з уживанням у такій позиції лексем відповідної семантики, може бути безпосереднім та опосередкованим. При зумовленості семантики структурної схеми безособово-інфінітивних речень значенням тої чи іншої лексеми простежується безпосереднє вираження модального значення. Конструкції, у яких це реалізується, становлять центр модальних реалізацій безособових речень, наприклад: *У таку погоду хотілося посидіти в теплій кімнаті, перед каміном, з хорошою книжкою в руках чи бокалом доброго вина* (Ю. Дольд-Михайлик);

[Бог зна, що буде далі!] Швидко **не можна** буде по вулицях ходити! (І. Нечуй-Левицький). При опосередкованому вираженні модального значення безособово-інфінітивних конструкцій у позиції $V_{fs/3n}/Adv/Pr\text{on}$ функціонують лексеми, що не спеціалізуються на вираженні модальних значень і є переважно якісно-оцінними. Проте в моделях $V_{fs/3n}Inf$, $AdvC\text{op}_{s/3n}Inf$, $Pr\text{onC}\text{op}_{s/3n}Inf$, де ці лексеми пов'язуються з інфінітивом, виникає позиційно зумовлене модальне значення. Так, наприклад, опосередковано виражається модальне значення можливості здійснення дії в реченні *Коли мені випало нести варту над ним (німцем), [він, здається, задрімав]* (О. Гончар). Пор.: "...я міг нести варту над ним (німцем)..." – "я ніс варту" ↔ "у мене була можливість нести варту". Безособово-інфінітивні конструкції, у яких модальне значення виражається опосередковано, утворюють так звані "окіл" модальних реалізацій безособових речень. У подібних структурах часто простежується явище контамінації модальних значень і відтінків, зумовлене властивістю одного висловлення поєднувати різні модальні значення. Наприклад, значення непотрібності здійснення дії, виражене безособово-інфінітивними реченнями, може супроводжуватись значеннями неможливості та небажаності, наприклад: *[Та зрозумій же, Марусю, що] мені не личить вистежувати людей* (В. Підмогильний) – пор.: "Мені не треба вистежувати людей" – "Я не можу вистежувати людей", "Я не хочу вистежувати людей".

Утворенню опосередкованих модальних значень у безособово-інфінітивних реченнях може сприяти не тільки позиційна зумовленість. Модальне значення може ще й виникати з контексту, тобто породжуватись конкретними лексичними зв'язками слів, що входять до предикативного центра. Наприклад, опосередкованого значення можливості здійснення дії можуть набувати безособово-інфінітивні речення зі словами категорії стану позитивної оцінки при інфінітиві, що позначає дію, негативно оцінювану мовцем, наприклад: *[А він (козак) образився і, спершись на луку сідла, зло відповів:] – Добре тобі, старий, таке теревенити. [Хан полякам продався, ми б на них, а він нам у спину ударив би, он що було б]* (Н. Рибак) – пор.: "Легко тобі, старий, таке теревенити" – "Ти, старий, можеш таке теревенити".

Таким чином, модальний компонент змісту безособово-інфінітивних речень є синтаксично зумовленим, семантична маркованість приінфінітивної позиції дає підстави розглядати ці конструкції як семантичний різновид безособових речень, представлених структурною схемою $V_{fs/3n}$. Зміст безособово-інфінітивних реченневих одиниць формує семантика структурної схеми та лексико-семантичне оформлення модального компонента. Погляд на безособово-інфінітивні речення як на модальні реалізації безособових конструкцій дозволяє окреслити межі цього типу та протиставити його іншим реченневим одиницям сучасної української мови.

Література

1. Арполенко Г.П., Забеліна В.П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 131 с.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 406 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
5. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 312 с.
6. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. – К.: Рад. школа, 1965. – Ч. II. – 283 с.
7. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. редакцією І.К. Білодіда / К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
9. Шведова Н.Ю. О понятии "регулярная реализация структурной схемы простого предложения" // Мысли о современном русском языке: Сб. под редакцией акад. В.В. Виноградова. – М.: Просвещение, 1984. – С. 67-80.
10. Шмелева Т.В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 78-100.

У статті з'ясовується сутність суб'єктивно-модального значення, що реалізовується в структурі безособово-інфінітивних речень. Модальний компонент змісту цих конструкцій визначено синтаксично зумовленим, приінфінітивну позицію – семантично маркованою. Безособово-інфінітивні речення репрезентовано як модальні реалізації безособових речень сучасної української мови, що дозволяє окреслити межі цього типу та протиставити його іншим реченневим одиницям сучасної української мови.

Ключові слова: структурна схема, безособово-інфінітивне речення, регулярна реалізація структурної схеми, суб'єктивно-модальне значення.

Шкицкая И.Ю. Субъективно-модальное значение как компонент семантики безлично-инфинитивных предложений современного украинского языка

В статье выясняется сущность субъективно-модального значения, реализуемого в структуре безлично-инфинитивных предложений. Модальный компонент содержания этих конструкций определен как синтаксически обусловленный, приинфинитивная позиция – как семантически маркированная. Безлично-инфинитивные предложения представлены как модальные реализации безличных предложений современного украинского языка, что позволяет определить границы этого

типа и противопоставить его другим синтаксическим единицам современного украинского языка.

Ключевые слова: структурная схема, безлично-инфинитивное предложение, регулярная реализация структурной схемы, субъективно-модальное значение.